

VERBALIZACIJA PRAŠTANJA U KNJIZI PRIČA *ANĐELI NEĆE SIĆI SA NEBESA ĐORĐA LEBOVIĆA*

Sažetak: Moć reči „oprosti“ i još veća moć da se ona prihvati od onoga kome je učinjeno neko zlo ili nepravda, tako što dolazi do iskrenog praštanja, retko se razmatra u književnosti i psihologiji. Motiv osвете mnogo je zastupljeniji u umetnosti, a psihoanaliza, potekla iz kliničke prakse, veću pažnju posvećuje bolesnim psihičkim fenomenima poput mržnje naspram pozitivnih emocija. Neočekivano, s obzirom na razmere zla u konclogorima, o praštanju progovara Đorđe Lebović u devet priča objavljenih posthumno u knjizi *Anđeli neće sići sa nebesa*. Karakteristična je priča *Zli umiru vertikalno* o suđenju koje preduzima grupa logoraša prema kapou. Zajednička ideja da sude zlikovcu je prvo što žele da urade u slobodi i osuđuju ga na smrt. Moć reči da se zlo predstavi i osudi u ime čovečnosti daje snagu fizički slabim logorašima da oprostite svom dželatatu. Umesto izvršenja kazne, dopuštaju mu da se odmori. Moć praštanja ima samo žrtva, toga su lišeni svi koji su činili zlo. Iz pozicije traumatizovane žrtve preživeli logoraši suočeni su sa počiniocima lišenim svemoći i ljudskih vrlina, prvenstveno sposobnosti da se bude dobar. Zbog toga je ovo praštanje i neka vrsta osвете kojom je žrtva psihološki obeštećena, a dehumanizovane zločince lišene govora stiže kazna i pre smrti.

Ključne reči: moć reči logoraša, verbalizacija praštanja, koncentracioni logori, humanitet žrtve, dehumanizacija zločinaca

1. Uvod

Izvinjenje i traženje oprostaja je kulturno uslovljeno i najčešće je verbalno, kroz govorni čin. Najviše radova koji istražuju ovaj fenomen objavljeno je na anglosaksonskom jezičkom području, tretirajući izvinjenje kao formu jezičke učtivosti u svakodnevnoj komunikaciji. Međutim, u nekim tradicionalnim društvima verbalizovano izvinjenje smatra se znakom slabosti i zbog toga se izbegava, iskazujući se mimikom, gestovima i postupcima koji predstavljaju kompenzaciju za traženje oprostaja (Perović 2009: 5). Isto tako, prihvatanje izvinjenja i davanje oprostaja može biti verbalizovano konkretnim iskazom, ali i zaobilazno, rečima koje se indirektno na to odnose ili nekim gestom dobre volje, recimo prećutnom dozvolom da krivac ostane u blizini žrtve koja je pretrpela fizičko ili psihičko (ili i jedno i drugo) zlostavljanje.

Pod uticajem globalizacije, savremene mlade generacije lakše prihvataju neophodnost izvinjavanja, pri čemu se često koristi strana reč, najčešće engleska „sorry“, kao neobavezniji, lakši vid izvinjenja. U srpskom jeziku uočava se i razlika

između „izvini“ i „oprosti“, jer poslednja reč ima dublje značenje. Ona se koristi u težim slučajevima sagrešenja, kada je nekome naneta nepravda ili učinjeno zlo koje zahteva iskreno kajanje krivca i saosećanje koje uključuje priznanje odgovornosti. Zbog toga što je retko u svakodnevnom životu, praštanje se ne pojavljuje često u književnosti, a još ređe u psihologiji. Mnogo češće je u umetnosti zastupljen motiv osvete, a klinička psihologija i psihijatrija najviše pažnje posvećuju negativnim psihičkim fenomenima, poput mržnje i straha.

Tema praštanja nije ni navedena u indeksu Frojdovih sabranih dela, niti kao ključne reči u naslovima, a ni u indeksu autora u *Psihoanalitičkim žurnalima* koji obuhvataju gotovo čitav XX vek. Pretpostavka je da psihoanaliza ignoriše sve teme koje Frojd nije pominjao, a „praštanje je jedan takav fenomen. Sama ta reč pojavljuje se svega pet puta u čitavom korpusu njegovih radova“ (Guttman prema Ahtar 2016: 132). Moguće je da je praštanje zaobiđeno jer predstavlja hibridni psihološki koncept iz sfere interpersonalnih odnosa kojima psihoanaliza nije posvećivala posebnu pažnju, fokusirajući se na bolesne psihičke fenomene poput anksioznosti i mržnje, nauštrb pozitivnih emocija – hrabrosti i altruizma, koje doprinose poboljšanju kvaliteta života.

Neočekivano, s obzirom na razmere zla u konclogorima, o praštanju progovara Đorđe Lebović u devet priča objavljenih posthumno u knjizi *Andeli neće sići sa nebesa*. One su simbolično nadomestile nenapisana završna poglavlja autobiografskog romana *Semper idem* (2016), u kojima je autor nameravao da predstavi pakao Aušvica i drugih nacističkih logora smrti, u koje je deportovan kao petnaestogodišnjak. Zapisi su nastali pedesetih godina prošlog veka, dok su sećanja na logorski život još bila sveža, a jeziva iskustva bila teško shvatljiva svedočanstva o zverskoj prirodi čoveka. Najčešća molitva izgovarana u logorima bila je: „Bože, zašto si nas ostavio?“ O tome su govorili mnogi preživeli, pa tako i bratanica generala Šarla de Gola koja je bila logorašica, a njeno svedočenje je prikazano u biografskoj TV seriji o velikom francuskom državniku (De Gaulle 2020), posvećenom katoliku koga je bestijalnost nacista takođe žestoko uzdrmala i poljuljala u veri u ljude i božansku prirodu čoveka. Ali uprkos tome, osećanju bespomoćnosti i ostavljenosti od boga, i u logoru su se mogle čuti reči zatočenika koje upućuju na odgovornost čoveka za sva zla koja se događaju: „Proklet nek je svako ko ništa ne čini da ovaj svet bude bolji!“ (Lebović 2021: 92).

Likove u Lebovićevim pričama koji svedoče o nepojmljivim užasima pakla na zemlji, nacistička uprava svela je na brojeve tetovirane na podlaktici, a oni se međusobno oslovljavaju nadimcima, najčešće po nacionalnosti: Greko, Serb, Franse... Dijalozi su nosioci radnje čijem dramaturškom naboju doprinose crnohumorne šale. Autorova supruga Zlata Lebović u knjizi razgovora *Dijalog o zlu i dobru* beleži njegovo objašnjenje: „U logoru, u nedostatku hleba, humor je bio jedina moguća opcija da se zavara glad i da se preživi“ (Lebović 2011: 87).

Karakteristična je priča *Zli umiru vertikalno* o suđenju koje preduzima grupa logoraša prema kapou – mučitelju, u dane kada se nemačka vojska povukla, ostavivši logoraše da umiru bez vode i hrane, a Crvena armija još nije bila stigla do logora Mauthausen. Zajednička ideja da sude zlikovcu je prvo što logoraši žele da urade u

slobodi. Time pokreću značajna pitanja krivice, odgovornosti, savesti, saosećanja i praštanja, ključna za razumevanje prirode čoveka.

2. Suđenje logorskom kapou

„Ne podnosim tišinu – reče Greko – ona krije zlo“ (Lebović 2021: 122). Ovom rečenicom počinje priča *Zli umiru vertikalno*, a izgovara je logoraš koji je radio kao kuvar i tako sačuvao nešto više snage od ostalih. Da razbije nepodnošljivu tišinu koja izaziva mučninu i strah, Greko glavom udara u staklo na vitrini i šutira servis za čaj komandanta logora, u čijoj napuštenoj kancelariji je organizovano suđenje. Potreba da se osudi kapo – logorski starešina koji je mučio i ubijao druge da bi on preživeo, može se razumeti kao težnja da se govorom i delanjem ublaži teskoba, jer zatočnici i dalje umiru, bolesni, bez hrane, vode i lekova.

„Ne divljaj, Greko, ovo je sud“, govori mu logoraš Franse, a u suđenju učestvuju i Čeh i Serb. „Ideja da sude makar jednom jedinom zlotvoru je bila zajednička. Učinilo im se da je to prvo što žele da urade u slobodi. Da sude“ (Lebović 2021: 122). Narator je i protagonist priče, reč je o metalepsi autora koji pripovedanjem iskoračuje iz literarne fikcije u događaj u kome je i sam učestvovao, dajući mu uverljivost svedočenja o istinitom događaju (Genette 2006: 25). Dva logoraša – kostura, za ovu priliku u ulozi stražara, dovode mnogo snažnijeg kapoa do kancelarije i on se ne buni, ne pokušava da pobjegne, iako prezrivo gleda svoje sudije. On je jedini u civilnom odelu, presvukao se pre dolaska oslobodilaca, a baš zato se upadljivo razlikuje od ostalih. Već je obavešten o suđenju i bez straha govori šta o tome misli: „Ludi ste!“ (Lebović 2021: 123).

Franse je predsedavajući suda, jer je jedini imao visoko obrazovanje i uz to je nekada radio u sudu. Objavljuje početak sudskog procesa, pita kapoa za ime, a zatim odmahuje rukom i saopštava da to nije ni važno, jer u logoru imena nemaju nikakav značaj. Umesto toga saopštava da je peti član suda Polen (Poljak) noćas umro i da ih je zato samo četvorica. Kapo odbija da sedne, govori da nemaju prava da mu sude i da treba sačekati oslobodioce. Pominje i da ima dvoje dece i da nije kriv: „Dobro. Ne mogu da poreknem, ubijao sam. Morao sam. Želeo sam da preživim. Taj posao su nam odredili naši zajednički neprijatelji, isto kao i tebi, Grek, da ljuštiš krompire u kuhinji. A tamo si mogao da ždereš više od drugih koji su od gladi umirali. A ti, Serb, pravio si ručne granate u njihovoj fabrici...“ (Lebović 2021: 125).

Logoraši – sudije mu uglas govore da nije isto ljuštiti krompir i ljudske kože, a predsednik suda Franse prekida raspravu: „Slušaj – reče – već sam ti rekao, sada se ne odlučuje o tome da li si kriv ili nisi, sada je važno na koji način ćeš da umreš. I ništa više! Upamti, zlotvore!“ (Lebović 2021: 126). Rasprava se nastavlja ali kapo ne pokazuje znake kajanja. To otežava situaciju, jer je nemoguće oprostiti nekome ko ne saoseća sa žrtvom i nije u stanju da se izvini, rečima ili gestom. „Narodna mudrost priznaje da je oprostaj božanski čin. Ali čak i božanski oprostaj, u većini religijskih sistema, nije bezuslovan. Istinski oprostaj se ne može dati sve dok ga nasilnik ne zatraži i zasluži kroz ispoved, pokajanje i nadoknadu“ (Herman 2012: 303).

Četvorica logoraša – sudija – šokirani su što kapo negira krivicu, smatrajući ubijanje samo jednom od dužnosti koje je svako u logoru morao da obavlja, tako da ni sam ne zna broj žrtava: „Nisam brojao. [...] Nisu mogli da prežive. [...] Nisam kriv! Kad sam ih ubio, bili su već mrtvi. [...] Bio sam realan čovek! I bio sam hrabar, želeo sam da preživim, [...] Izdržao sam do kraja. A sada sam tu” (Lebović 2021: 126).

Improvizovani sud potvrđuje nameru s kojom je suđenje i organizovano i kapo je osuđen na smrt. Ostaje još da smisle kako da ga ubiju „na pošten način“ (Lebović 2021: 127). Greko predlaže vešala, predsednik suda Franse bičevanje do smrti, a Serb insistira na pravednosti: „Slušaj šljame. Pravedno je da te sahranimo zajedno sa našima koji leže napolju. Živog. Da što duže budeš u društvu sa njima“ (Lebović 2021: 127). Čeh smatra da logorašima neće odgovarati da im kapo pravi društvo, ni u životu, ni u smrti i predlaže: „Neka umre vertikalno!“ (Lebović 2021: 128)

Ostali su se saglasili, a kapo ih gleda sa mešavinom sažaljenja i prezira: „Jadnici! – reče. – Tako surov nikada nisam bio.“ Odgovor koji dobija je konačna osuda, za tu priliku i za sva vremena: „Nisi ubijao zle“ (Lebović 2021: 129).

Predsednik improvizovanog suda ustaje i još jednom se obraća optuženom: „Poslednji put te pitam! Možeš li da osporiš našu presudu?“ Kapo je pomalo iznenađen što mu se daje još jedna prilika da se odbrani, razmišlja i kolebajući se, izgovara: „Nevin sam!“ (Lebović 2021: 129).

Tišinu u kancelariji komandanta logora prekida samo ptica koja se odnekud oglasi, čime privuče drugu pticu sa oluka prozora da odleti u pravcu poziva. Izgubivši strpljenje, razočaran što kapo nikako ne uviđa sopstvenu krivicu za zločine u kojima je učestvovao, što je karakteristično za osobe bez empatije, Franse saopštava: „Onda je u redu – reče – znači, slažeš se. Sada nam preostaje da uradimo ono što se mora uraditi. Zajedno! Da izvršimo presudu“ (Lebović 2021: 129).

Sledi paradoksalan preokret, pošto predsednik suda Franse saopšti da je vreme za izvršenje smrtno kazne. Greko ponavlja: „Ne volim tišinu, sluti na zlo!...“ (Lebović 2021: 129). A zatim, gledajući kroz prozor, dodaje: „To drvo pred prozorom, napupilo je. Proleće je.“ (Lebović 2021: 130). Do tada sumornu kancelariju obasjava sunce i svi su zbunjeni tolikom svetlošću. Franse mrmlija kako niko drugi ne može da izvrši presudu, jer svi drugi u logoru su bolesni. Ometen svetlošću sunca, u do tada tmurnom danu, uznemiren što bi osuđenog kapoa trebalo likvidirati i tako se od žrtava, na kraju rata, pridružiti ubicama, objavljuje pauzu i saopštava: „Spavaću malo. Samo do sumraka, a valjda će dotle stići i naši oslobodioci. Umoran sam!...“ (Lebović 2021: 130).

Zatim legne na pod, koristeći kantu za otpatke kao uzglavlje. Greko i Serb se takođe spuštaju na pod pored prozora, a Kapo, premišljajući se, takođe se opruži na pod pored predsednika suda. Čeh zaklapa knjigu sa ilustracijama koju je sve vreme listao, odlaže je na sto i gledajući društvo u sobi izgovara: „Pa, drugari, i ja sam umoran – pospano reče. – Ako ovaj ovde umre horizontalno, neće biti prva omaška. Ni prva ni poslednja“ (Lebović 2021: 130).

Moć reči da se zlo predstavi i osudi u ime čovečnosti daje snagu fizički slabim logorašima da oprostite svom dželatu, iako nije pokazao kajanje. „Već tokom 'suđenja'

postaje jasno da logoraši nisu ni sposobni, ni pripravnici da okrivljenom presude na način kako su nacisti presuđivali njima, etički sklop žrtava je suprotan krvnikovom a njihova ljudska merila uprkos doživljenim strahotama ostala su očuvana“, piše Dejan Mihailović u pogovoru knjige logorskih priča (Lebović 2021: 208).

Umesto izvršenja kazne, sudije dopuštaju kapou da se i on odmori. Moć praštanja ima samo žrtva, toga su lišeni svi koji su činili zlo. Iz pozicije traumatizovane žrtve preživeli logoraši suočeni su sa počiniocima lišenim svemoći i ljudskih vrlina, prvenstveno sposobnosti da se bude dobar. Zbog toga je ovo praštanje i neka vrsta osvete kojom je žrtva psihološki obeštećena, a dehumanizovane zločinca lišene smislenog govora – njihove reči nisu ni opravdanje ni kajanje - stiže kazna i pre smrti, „škrinje ništavila kao utočišta bića“ (Hajdeger 1982) koja svakoga očekuje.

Moć praštanja pokazuje se delotvornom čak i pred besmisлом holokausta, tamo gde je i Franklova logoterapija (terapija smislom) nemoćna. Lebović otkriva terapiju pisanjem, terapiju zasnovanu na izgovorenim rečima, pamćenju i zapisivanju, za buduće naraštaje, slično holandskom piscu Kejsu Notebomu (1980) koji „kaže da povreda koja je oprostena treba da se zaboravi ali treba pamtiti činjenicu da je zaboravljena!“ (Ahtar 2016: 134).

Za temu praštanja značajna je i Lebovićeva beleška *Nulti čas* - opis reagovanja logoraša i stražara na vest o propasti Trećeg Rajha: „Dan pre nego što će iz logora nestati i naš komandant i njegova vojska, ja sam, u potrazi za puževima, našao letak sa slikom Hitlera, pisalo je ‘Naš vođa je mrtav’, a ispod slike: ‘Umro je jedan od najvećih vođa u istoriji sveta’. Zakačio sam letak na čeonu zid naše barake, znatiželjan da vidim šta će se dešavati. Povremeno bi promakla neka spodoba, nalik na ljudsku senku, vukući noge po žitkom blatu. Zastajali su pred obavешtenjem od epohalnog značaja, jedno vreme ćutke zurili u omraženi lik, zatim bi nastavljali svoj usporeni, lelujavni hod. Lica su im ostajala bezizražajna, nije bilo ni gneva ni mržnje. Nije bilo znakova zadovoljstva ili radosti, čak ni uzdah olakšanja, nije bilo ničeg, apsolutno ničeg. Bio sam spreman da se pokrenem dalje, kad je naišao jedan od stražara. Dugo je stajao pred slikom, mislio sam da se moli, a on je digao glavu i pljunuo na Adolfov lik, uz psokvu: ‘Zum Teufel!’ (U pakao!) Farsa je bila završena“ (Lebović 2021: 170).

Ravnodušnost žrtava na vest o smrti Adolfa Hitlera, a bes onih kojima je poklonio „moć natčoveka“ i oslobodio ih moralne odgovornosti, osećanja krivice i griže savesti, na prvi pogled je paradoksalna kao i priča o logorašima koji su osudili kapoa na smrt, a zatim mu dozvolili da spava pored njih i da zajedno sačekaju oslobodioce. Međutim, psihološki je razumljiva, jer oni kojima su uništene porodice, oteta imovina, upropašćeno zdravlje – ako su imali sreću da ipak prežive, imali su prilike da vide i na svojoj koži osete užase nacizma koji se nije mogao ostvariti kao totalitarni sistem bez saučesništva većeg dela nemačkog i nekih drugih naroda. Oni koji su prigrlili nacizam „progledali su“ tek kada ih je stigao konačni poraz u Drugom svetskom ratu. Mržnja koju su osećali prema svom Vođi nije posledica povratka čovečnosti, već očajja zbog izgubljenog rata i straha od posledica, strepnje za sopstveni život.

Ne treba zaboraviti Bahtinovo zapažanje u knjizi o Dostojevskom da „nema konačnog iskaza“ i da (raz)govor nikada ne prestaje. Suprotstavljajući se ideolozima

„poslednje reči“, staljinizma koji je u negiranju ljudske slobode i prava na egzistenciju bio totalitarni sistem poput nacizma, Mihail Bahtin je pisao i dokazivao: „Ništa se definitivno u svetu još nije dogodilo, poslednja reč sveta i o svetu još nije izrečena, svet je otvoren i slobodan, još uvek je sve ispred i uvek će biti ispred“ (Bahtin 1967: 236).

U tom kontekstu treba razumeti i reči Viktora Frankla kojima sumira svoje iskustvo iz konoclogora: „Odatle možeš naučiti da na svetu postoje samo dve vrste ljudi: ljudska i neljudska vrsta. Obe vrste su rasprostranjene, prodiru i uvlače se u svaku društvenu grupu. Nema grupe koja bi se sastojala samo od jednih ili samo od drugih ljudi, pa u tom smislu dakle nema čistih vrsta. Eto, bilo je ljudi i među stražarima“ (Frankl 1994: 81). Moć praštanja sebi i drugima ima samo prva, a druga vrsta prašta jedino sebi i to je ono što je čini opasnom po opstanak, ne samo ljudi, nego i celokupnog živog sveta i planete.

Zbog toga zlo treba uočiti, prepoznati i o njemu govoriti, počev od banalnih, svakodnevnih situacija u kojima se autoritarnost uspostavlja i uvežbava da postane automatska reakcija. O tome je pisala Hana Arent u delu *Izvori totalitarizma*, pokušavajući da pronikne u nezamislivu provalu „radikalnog Zla“ u Evropi, pred kraj prve polovine XX veka. Totalitarni poredak kao potpuna politizacija celokupne ljudske egzistencije predstavlja ukidanje slobode i dovodi u pitanje i biološki opstanak čovečanstva. Politika gubi smisao, jer su nacizam i staljinizam originalna sprega ideologije i terora sa premisom da je „istorijsko-politički proces definisan deterministički kao nešto što je od početka određeno, što sledi vlastite zakone koje treba spoznati“, a slobodno ljudsko delovanje je nepredvidljivo i „remeti konzistentnost ljudskih stvari“ te stoga „totalitarizam mora sa tim raščistiti“ (Arent 1998: 397–425).

Na sasvim suprotnoj strani od totalitarnog ukidanja slobode mišljenja, osećanja i delanja, praštanje je uzajamno oslobađanje – počinioća nedela kroz iskreno kajanje, a žrtve od opsednutosti osvetom. To je moguće samo ukoliko dođe do istinskog ljudskog susreta, kroz govor kojim čovek izražava samog sebe, poziva drugog da se izrazi i njihov razgovor biva dijalog sa značenjem, a ne dvostruki monolog u kome se reči mimoilaze, pseudogovor koji ne govori „o nečemu“, već svako o sebi, bez smisla. „Taj kosmos smisla možemo nazvati logos“ (Frankl 1987: 62), a govor je moćan samo ukoliko tome služi, inače je obično brbljanje.

3. Pitanje krivice i odgovornosti

Za razumevanje fenomena praštanja u psihološkom, lingvističkom i književno-umetničkom smislu, značajno je pomenuti i razmatranje pitanja krivice nemačkog filozofa Karla Jaspersa. Uoči Hitlerovog dolaska na vlast, Jaspers je objavio knjigu o Maksu Veberu sa podnaslovom *Srž nemačkog u političkoj misli, učenosti i filozofiji* (1932), definišući „srž“ kao „racionalnost i humanost koje se rađaju u strasti“ (Jaspers 1999: 5). Hana Arent, u to vreme njegova studentkinja, napisala mu je pismo 1. januara 1933. godine, u kome ukazuje na to da kao Jevrejka ne može da prihvati

i da se zalaže za takvu srž. Po njenom mišljenju, „Nemačka znači moj maternji jezik, filozofiju i književnost“, a profesor joj je dva dana kasnije odgovorio na pismo: „Čudno mi je da se Vi kao Jevrejka odvajate od onoga što je nemačko“ i napisao da svemu što je navela treba da doda i „istorijsko-političku sudbinu“ (Arent, Jaspers 1992). Njihova korespondencija koja je trajala više od četiri decenije (1929–1969) je sačuvana i objavljena, a iz nje je jasno vidljivo da je u Jaspersovoj filozofskoj misli snažno izražen nacionalistički element. Predan humanističkim vrednostima, bio je zaprepašćen kada je video šta su u ime nemstva počinili nacisti tokom dvanaest godina svoje vlasti.

Iako je tokom Drugog svetskog rata njegov i život njegove supruge Jevrejke bio ugrožen, on izbačen sa Univerziteta i oduzeto mu pravo da objavljuje, a samo je poraz Nemačke sprečio njegovo odvođenje u koncentracioni logor, dok se žena sve vreme skrivala od nacista, Jaspers se suočio sa sopstvenom odgovornošću za stravične zločine koji su počinjeni u ime nemstva. Tokom zimskog semestra 1945–1946. držao je predavanja na Univerzitetu u Hajdelbergu o duhovnoj situaciji u Nemačkoj, a sadržaj časova na kojima je govorio o pitanju krivice objavljen je u knjizi već aprila 1946. godine. U predgovoru je zapisao: „Ovim izlaganjima želeo sam da kao Nemaac potpomognem pojašnjenje situacije i slogu u Nemačkoj; kao čovek među ljudima, da učestvujem u našem stremljenju istini“ (Jaspers 1999: 9).

Pripisivati kolektivnu krivicu Nemcima ili bilo kom drugom narodu je pogrešno, jer su mnogi koji su se protivili ideologiji nacizma ili bilo kom drugom totalitarnom sistemu, u prošlosti i u naše doba, stradali od svojih fanatizovanih sunarodnika. Ipak, Jaspers smatra da je i potpuno odricanje od odgovornosti za zločine pogrešno i razlikuje četiri pojma krivice:

1. Krivičnu odgovornost, kada su zločini objektivno dokaziva dela, a instanca je sud koji utvrđuje činjenice i primenjuje zakon. 2. Političku krivicu, do koje dovode postupci zvaničnika i građana jedne države. Svaki čovek snosi deo odgovornosti za svoju vlast, ističe Jaspers, navodeći kao instancu silu i volju pobednika, kako u unutrašnjoj, tako i u spoljnoj politici. 3. Moralnu krivicu, za postupke koje počinu svaki pojedinac, uključujući i sprovođenje političkih i vojnih odluka. To znači da opravdanja tipa „samo sam izvršavao naređenja“ ili „vršio sam svoju dužnost“ ni u jednom trenutku ne važe, jer „zločini ostaju zločini i onda kada su naređeni“ (Jaspers 1999: 21). Instanca kod moralne odgovornosti je sopstvena savest. 4. Metafizičku krivicu, za koju je jedina instanca Bog, filozof objašnjava navodeći da „postoji solidarnost među ljudima kao pripadnicima ljudskog roda koja svakog čini saodgovornim za svaku krivdu i nepravednost u svetu, a posebno za zločine počinjene u njegovom prisustvu ili s njegovim znanjem. Ako ne uradim sve što je u mojoj moći da ih sprečim, i sam sam delom kriv“ (Jaspers 1999: 21–22).

Da ova razmatranja nisu filozofske apstrakcije uveravamo se čim se suočimo sa konkretnim događajima, bilo da lično u njima učestvujemo kao akteri ili posmatrači, bilo da o njima saznajemo iz različitih umetničkih i medijskih formi. Jedan od najupečatljivijih primera koji nam pomaže i da razumemo Lebovićevu priču *Zli umiru vertikalno*, predstavlja slučaj Eve Kor, devojčice iz logora smrti Aušvic koja je oprostila nacistima. O njoj su pisani brojni tekstovi, a snimljen je i dokumentarni

film u kome se ona susreće sa unukom komandanta logora Aušvic koji se odrekao svoje porodice i poželeo da ga Eva Kor usvoji, što je ona i učinila, kao gest praštanja. Autor filma je novosadski novinar i reditelj Aleksandar Reljić, a *Enkel* (2018) prati životne priče Rajnera Hesa, unuka komandanta logora Aušvic, i preživele logorašice Eve Mozes Kor.

Tragedija jevrejske porodice Kor počela je hapšenjem „za zločin pripadnosti prokazanoj zajednici“ 1944. godine. Stočnim vagonom, bez hrane i vode, kao i milioni drugih, prebačeni su u Poljsku, na peron za selekciju nacističkog logora smrti Aušvic. Jedan od čuvara, instruisan da pronalazi blizance za eksperimente zloglasnog doktora Jozefa Mengelea, zapazio je Evu i njenu sestru Mirijam i silom ih odvojio od majke. Dve desetogodišnje devojčice su privremeno spasene jer su bile identične blizakinje, a baš takve je koristio Mengele za svoja monstruoza istraživanja. Prilikom selekcije, fizički slabi su odmah sprovedeni u gasne komore, a oni jači odvođeni na prinudni rad. Čerke nisu nikada više videle svoje roditelje koji su stradali u Aušvicu.

Mnogo godina kasnije, govoreći za BBC, Eva Kor je opisala tu prvu, stravičnu noć:

„Na prljavom podu su bili razbacani leševi tri devojčice. Njihova tela su bila gola, a oči širom otvorene. Bio je to jeziv prizor. Nikad u životu pre toga nisam videla mrtvu osobu. To me je potreslo. Obećala sam sebi da ću uraditi sve što mogu da Mirijam i ja ne završimo na podu pomoćnog objekta, i da ćemo nekako preživeti i izaći iz logora žive.“ (BBC NEWS 2022)

Mengele je u to vreme bio asistent indoktriniranog nacističkog eugeničara fon Veršuera koji je proučavao blizance u Institutu za naslednu biologiju i rasnu higijenu u Frankfurtu. Pod njegovim uticajem, maja 1943. godine, dobrovoljno se prijavio da radi u Aušvicu eksperimente na blizancima, unapred oslobođen odgovornosti za njihovu smrt. Zabeleženo je da je mučio više od hiljadu blizanaca i drugih zatvorenika, u sklopu monstruoznog shvatanja nauke. Jedan od opita bio je da se ustanovi koliko krvi osoba može da izgubi, a da i dalje ostane živa. Eksperimenti su bili strašni i ponižavajući, deca su tretirana kao zamorci, a primali su i injekcije koje su često bile smrtonosne.

Eva je primala i po pet injekcija u desnu ruku, a jednog dana se ozbiljno razbolela. Čula je kako Mengele govori da joj je ostalo najviše dve nedelje života ali borila se da ne umre, strahujući za sestru:

„Ako bih umrla, Mirijam bi takođe dobila smrtonosnu injekciju da bi on mogao obema da nam otvori tela i uporedi naše autopsije. Naredne dve nedelje obitavala sam između života i smrti. Sve čega se sećam je da sam puzala po podu barake jer više nisam mogla da hodam. I dok sam puzala, svest me je napuštala, nalazila bih se između svesti i nesvesti, ali sam sve vreme sebi govorila: 'Moram da preživim, moram da preživim'.“ (BBC NEWS 2022)

Sestre Eva i Mirijam Kor su preživele i 1945. su oslobođene iz Aušvica. Devet meseci kasnije vratile su se kući i saznale da osim njih, niko iz porodice nije preživeo. Sve što je ostalo od prethodnog života bile su tri izgužvane fotografije. Uprkos užasnim traumama, pokušale su da nastave da žive i Eva se udala i zasnovala

porodicu u SAD. Međutim, zdravlje sestre Mirijam bilo je ozbiljno narušeno eksperimentima u Aušvicu. Eva joj je donirala jedan bubreg 1987. ali je sestra umrla 1993. godine. Eva, jedina preživela iz porodice, bila je neutešna, a zatim ljuta na sudbinu. Pokušavajući da zaleči rane iz prošlosti, kontaktirala je nacističkog doktora Hansa Munka i avgusta 1993. krenula je na put u Nemačku kako bi se srela sa njim.

„Bila sam neverovatno nervozna i uplašena. Doktor Munk je u to vreme imao 82 godine. Dočekao me je sa ljubaznošću, poštovanjem i uviđavnošću. Bila sam iznenađena da jedan nacista može da se odnosi prema meni sa poštovanjem. Hans Munk je bio bakteriolog u Aušvicu, ali je imao i još jedno zaduženje: čekao bi ispred gasnih komora i kad bi ljudi umrli, potpisivao bi njihovu smrtovnicu. Bez imena, samo broj ljudi koji su umrli. I rekao mi je: 'To je moj problem, to je noćna mora sa kojom ja moram da živim'. Pitala sam ga da li je voljan da pođe sa mnom u Aušvic i kaže isto to što je rekao meni. A on je rekao da bi voleo da to uradi.“ (BBC NEWS 2022)

Zajedno su posetili gasne komore i doktor Munk je potpisao dokument kojim je potvrdio da su one postojale. Eva je želela da mu za to zahvali, jer su revizionisti istorije, ne samo iz Nemačke, umanjivali broj žrtava i negirali postojanje krematorijuma. Desetak meseci kasnije, Eva Kor je došla na neobičnu ideju:

„Šta bi bilo kad bih mu napisala pismo u kom mu opraštam, ja preživela iz Aušvica? Znala sam da bi mu taj poklon mnogo značio. Ali otkrila sam da je to za mene bilo transformativno iskustvo: otkrila sam da u sebi posedujem moć da oprostim. Niko ne može da mi da tu moć. Niko ne može da mi oduzme tu moć. Da bih stavila sebe na probu, odlučila sam da mogu čak i da oprostim Mengeleu, osobi koja mi je život pretvorila u pakao.“ (BBC NEWS 2022)

U međuvremenu se zloglasni doktor Jozef Mengele utopio, posle moždanog udara, u jednom odmaralištu u Brazilu 1979. godine. Sahranjen je u Sao Paulu pod imenom 'Volfgang Gerhard'. Evi Mozes Kor nije bilo potrebno da on bude živ da bi mu oprostila:

„Nije bilo lako, ali osećala sam se kao da sam se rešila ogromnog tereta. Konačno sam se osećala slobodno. Ko odlučuje da ja, kao žrtva, moram čitavog života da budem tužna, besna, očajna i bespomoćna? Odbijam to. Nikad više ne možete da promenite ono što se desilo u prošlosti. Možete da promenite samo reakciju na to. Moja sestra i ja smo bile pretvorene u ljudske zamorčice. Naša čitava porodica je pobijena. Ali ja imam moć da oprostim. A imate je i vi.“ (BBS NEWS 2022)

Ovim činom opraštaja doktoru Munku koji se pokajao zbog svog učešća u nacističkoj mašineriji smrti, i doktoru Mengeleu koji se skrivao radeći kao farmer u Nemačkoj do 1949. godine, da bi zatim pobegao u Argentinu, a potom u Brazil da bi izbegao zasluženu kaznu, Eva Mozes Kor je pokazala da je opraštaj moguć i kada ga zlikovac ne traži, niti zaslužuje. Praštanje je bitno za žrtvu, jer ona time ne samo da dokazuje da je istinsko ljudsko biće, već se i oslobađa strašnog psihološkog tereta kako bi mogla da nastavi da živi. Eva Kor je umrla u 85. godini, tokom jednog od njenih godišnjih putovanja u Poljsku, u julu 2019. godine. Njena životna priča pomaže nam da razumemo ogromnu moć praštanja i da shvatimo njenu snagu, bila ona verbalizovana ili ne, poput slučaja iz priče *Zli umiru vertikalno* Đorđa Lebovića.

4. Zaključak

Oproštaj je božanski čin i zato je tako redak među ljudima. Teolozi, filozofi i psiholozi ističu da je za praštanje potrebno pokajanje krivca i preuzimanje odgovornosti za počinjeno zlo. Tome se nema šta prigovoriti, jer deluje logično da žrtva treba da bude psihološki obeštećena iskrenim izvinjenjem kako bi mogla da oprost i za nasilje kojem je bila podvrgnuta. Međutim, izgleda da je oproštaj moguć i u situacijama kada je dželat beslovesno biće bez empatije i svesti o sopstvenoj krivici i odgovornosti za postupke kojima je fizički i psihički ugrozio druge. Upravo o takvom jednom slučaju piše Đorđe Lebović, zatočenik pet koncentracionih logora tokom Drugog svetskog rata, u priči *Zli umiru vertikalno*. Petorica logoraša formiraju sudsko veće koje će suditi kapou, ubici i zlostavljaču koji se spremao da pobjegne, videvši da su nacisti napustili logor, pred očekivanim dolaskom savezničkih snaga američke i sovjetske vojske.

Uprkos smrti Poljaka tokom noći, jednog od članova *ad hoc* „međunarodnog suda“, Franse, Greko, Čeh i Serb – narator i protagonist priče, njen implicitni autor Lebović, organizuju i sprovode sudski postupak. Nagoveštaj slobode dao im je ideju da bi trebalo suditi „makar jednom jedinom zlotvoru“, u ime svih zatočenika koncentracionog logora. Presuda je očekivana, smrtna kazna za kapoa, čime su logoraši verbalizovali krivicu i odgovornost svih učesnika i saučesnika u nacističkom zločinačkom poduhvatu koji je unesrećio stotine miliona ljudi. Izvršenje kazne postaje problem, jer su četvorica sudija među najzdravijim zatočenicima logora u kome haraju tifus, dizenterija i druge bolesti, tako da osim njih i nema nikoga ko bi mogao da to sprovede u delo. Brzo su se saglasili da smrt kapoa treba da se razlikuje od smrti logoraša koje je i on likvidirao i Čeh predlaže „vertikalnu smrt“, uspravno ukopavanje dželata u zemlju, dalje od drugih preminulih koji sigurno „ne žele njegovo društvo“.

Rasplet je neočekivan ali logičan: ubiti dželata značilo bi postati ubica i tako se na samom kraju rata simbolički „pridružiti“ svojim mučiteljima, potvrditi da se pripada istoj vrsti. Izgovoriti reči praštanja obezvređilo bi sudski čin, zato niko od sudija to i ne čini. Umesto toga, izmučeni od gladi i žeđi, logoraši ležu na pod kancelarije da se odmire, dopuštajući i kapou da to učini. Taj gest je simbolično praštanje jednom ljudskom biću kome je nagon samoodržanja po svaku cenu poništio humanitet, a njegovo priklanjanje nacistima dovelo do pada u radikalno Zlo¹, kako

¹ *Radikalno zlo*, pojam koji je skovao Imanuel Kant, označivši ga kao greh samoljublja, tiče se slobodne volje i individualne odgovornosti. Kant smatra da zlo nije nešto supstancijalno, već zavisi od vrste maksima koje usvajamo. „Ljudi su skloni moralnom delanju samo u onoj meri u kojoj ono odgovara njihovim pojedinačnim interesima, umesto da prirodna težnja ka sreći bude podređena uslovu saglasnosti sa onim što nam nalaže obaveza. Ovo izokretanje hijerarhije je Kant označio kao radikalno zlo, što je u duhu Avgustinovog shvatanja suštine greha kao izokretanja hijerarhijskog reda vrednosti“ (Lolić 2011: 29). Hana Arent u istraživanjima totalitarizma i holokausta polazi od Kantove ideje radikalnog zla, suočena sa ekstremnim nasiljem u XX veku. Međutim, ona se u svojim raspravama distancirala od Kantovog shvatanja koje nije u stanju da objasni fenomen zla koje ruši sva nama poznata merila. Hana Arent eksplicitno tvrdi da je njeno shvatanje radikalnog zla sasvim drugačije: pojava totalitarizma i koncentracionih logora koji su obeležili XX vek označava raskid s tradicionalnom političkom teorijom ali i raskid s klasičnom etikom. Radikalno zlo prevazilazi ljudski razumljive, grešne motive u ekstremnim situacijama poput Aušvica i drugih logora smrti u totalitarnom sistemu kao originalne

god da ga tumačimo, kao produkt metafizičkog ili banalnog zla potčinjavanja autoritetu. Umor logoraša koji su organizovali suđenje može se razumeti i kao umor od smrti sa kojom su tokom rata i boravka u logorima bili svakodnevno suočeni. Zbog toga se i rečenica Čeha koji poslednji leže na pod kancelarije, ostavljajući knjigu koju je listao tokom suđenja na stolu, može shvatiti kao posredno praštanje celom ljudskom rodu: „Ako ovaj ovde umre horizontalno, neće biti prva omaška. Ni prva ni poslednja“ (Lebović 2021: 130).

Verbalizovano ili ne, da je takvo praštanje moguće, potvrđuje i slučaj Eve Mozes Kor, zatočenice logora Aušvic, zajedno sa sestrom bliznakinjom Mirijam podvrgnute eksperimentima zloglasnog doktora Mengelea. Ona je najpre oprostila bakteriologu iz Aušvica, doktoru Munku sa kojim je zajedno posetila logor 1993. godine, a on potpisao priznanje o postojanju gasnih komora i krematorijuma. Zatim je svoj oproštaj dala i Jozefu Mengeleu, pokazavši da se može oprostiti i onome ko to niti traži niti zaslužuje, pa čak i ako više nije živ. Time se potvrđuje da nije samo dubina ljudskog zla beskrajna, već su to i visine ljudskog dobra „zvezdanog neba iznad nas“ i „moralnog zakona u nama“, kako je ljudsko biće sagledavao Imanuel Kant (1979: 174).

Literatura

- Ahtar, Salman (2016), *Psihologija dobrote*, Clio, Beograd.
- Arent, Hana (1998), *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća, Beograd.
- Arendt, Hannah & Jaspers, Karl (1992), *Correspondence 1926–1969*, Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- Bahtin, Mihail (1967), *Problemi poetike Dostojevskog*, Nolit, Beograd.
- Frankl, Viktor (1994), *Zašto se niste ubili*, Izdavačko preduzeće „Žarko Albulj“, Beograd.
- Frankl, Viktor (1987), *Nečujan vapaj za smislom*, Naprijed, Zagreb.
- Genette, Gerard (2006), *Metalepsa*, Disput, Zagreb.
- Hajdeger, Martin (1982), *Mišljenje i pevanje*, Nolit, Beograd.
- Herman, Džudit Luis (2012), *Trauma i oporavak*, Psihopolis institut, Novi Sad.
- Jaspers, Karl (1999), *Pitanje krivice*, Samizdat/FreeB92, Beograd.
- Kant, Imanuel (1979), *Kritika praktičnog uma*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- Lebović, Đorđe (2016), *Semper idem*, Laguna, Beograd.
- Lebović, Đorđe (2021), *Anđeli neće sići sa nebesa*, Laguna, Beograd.
- Lebović, Zlata (2011), *Dijalog o zlu i dobru*, Pozorišni muzej Vojvodine, Novi Sad.
- Lolić, Marinko (2011), Da li je Kantovo shvatanje radikalnog zla dovoljno radikalno, *Filozofija i društvo* br. 4, (str. 23–36), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Perović, Slavica (2009), *Jezik u akciji*, CID, Podgorica.

sprege ideologije i terora koja preobražava ljudsku prirodu, oduzimajući čoveku fizičku i mentalnu slobodu. Tako se „ostvaruje totalitarni ideal: potpuna vladavina nad potpuno poslušnim ljudima koji se ponašaju kao da njihovim životima doista upravljaju neki neumoljivi zakoni“ (Ribarević 2004: 105).

Ribarević, Luka (2004), Potencijali političkoga i radikalno Zlo totalitarizma (izazovi političkog mišljenja Hannah Arendt), *Politička misao*, Vol. XLI, br. 2, (str. 103–116), Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

Izvori

BBC NEWS na srpskom, Eva Kor, *Drugi svetski rat, holokaust i nacisti: Devojčica iz logora smrti koja je oprostila nacistima* (2022), <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-60146904> > 21. 9. 2022.

De Gaulle, l' éclat et le secret (2020), <https://www.imdb.com/title/tt12810142/> > 25. 9. 2022.

021 – *Enkel* (Unuk), dokumentarni film Aleksandra Reljića, produkcija RTV Novi Sad (2018), <https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/188222/Unuk-komandanta-Ausvica-za-021-Ljudi-u-Srbiji-se-jos-uvek-nisu-suocili-sa-zlocinima-iz-proslosti.html> > 22. 9. 2022.

Velibor Petković

VERBALIZATION OF FORGIVENESS IN A BOOK OF SHORT STORIES *ANGELS WILL NOT COME DOWN FROM HEAVEN* BY ĐORĐE LEBOVIĆ

The power of the words “forgive me” and the even greater power of forgiving sincerely, held by someone who has been wronged or suffered injustice, is not very often considered in literature and psychology. The motif of revenge is much more prevalent in art, and the theory of psychoanalysis, derived from clinical practice, pays much more attention to unhealthy psychological phenomena such as hatred than to positive emotions. Unexpectedly, given the scale of evil in the concentration camps, Đorđe Lebović speaks about forgiveness in nine stories published posthumously in the book *Angels will not come down from heaven*. One characteristic story is *The wicked die vertically* about a trial undertaken by a group of camp inmates against a Kapo. The common idea to try the criminal is the first thing they want to do as free men and they sentence him to death. The power of words, to expose evil and condemn it in the name of humanity, gives strength to physically weak camp inmates to forgive their tormentor. Instead of executing the sentence, they allow him to rest. Only the victim has the power of forgiveness, all who have done evil are deprived of it. From the position of a traumatized victim, the surviving camp inmates are faced with perpetrators deprived of former omnipotence but also of human virtues, primarily the ability to be good. Therefore, their forgiveness is a kind of revenge by which the victim is psychologically compensated, while dehumanized criminals devoid of speech are punished even before death.

velibor.petkovic@filfak.ni.ac.rs